

PRILOZI ISTORIJI JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Veoma je težak i nezahvalan posao prihvatiti se rada na temi koja je već obrađivana, ali ne potpuno i temeljito na osnovu arheoloških i drugih nalaza, koji su bili, doduše, dostupni samo užem krugu. Radi toga sam se pitao da li je uopće uputno ponovo obrađivati takvu temu.

Odgovor na to pitanje našao sam u knjizi prof. dr Mithada Šamića *Kako nastaje naučno djelo*. Na str. 23 kaže se da se može obraditi i neka nedovoljno istražena tema, ili neka oblast istraživanja koja nije obrađena adekvatno, tj. u potpunosti i na način koji zadovoljava.

To me je ohrabrilo u namjeri da se prihvatim dopune istorije Jevreja u Bosni i Hercegovini.

O toj temi postoji, možemo reći, samo djelo dr Morica Levija *Die Sephardim in Bosnien*, koje važi kao jedini izvor za istoriju Jevreja u Bosni i Hercegovini, i koje citiraju noviji istoričari Bosne, kako domaći, tako i strani, pa i *Jüdischer Lexikon*, kao jedini izvor podataka o Jevrejima u Bosni.

Ali, gledajući danas objektivno i kritički to kapitalno djelo o Jevrejima u Bosni i Hercegovini, može se reći da ono ima propusta. Prvo, Moric Levi polazi od pretpostavke da istorija Jevreja u Bosni i Hercegovini počinje naseljavanjem španjolskih Jevreja (Sefarda) na Balkansko poluostrvo i njihovim postepenim naseljavanjem u Sarajevo iz Dubrovnika, počev od 1541. godine, najpre sporadično, a kasnije u većem broju, tako da se nakon desetak godina mogla osnovati i organizovana jevrejska opština, kakve su se osnivale po cijeloj dijaspori od razorenja Drugog hrama. Drugo, Moric Levi polazi od pretpostavke i tvrdnje da su se Jevreji doseljavali na Balkansko poluostrvo preko turskih gradova Jedrena, Smirne i Soluna, te da su tim putem dospjeli i u Bosnu. Treće, Moric Levi potpuno zanemaruje arheološka istraživanja i izvore iz Dubrovačkog i drugih arhiva.

Međutim, ranija arheološka i druga (arhivska) otkrića i saznanja govore sasvim suprotno, tako da danas možemo da stvorimo sasvim drugu predodžbu o prisutnosti Jevreja u Bosni i Hercegovini.

Već je naš poznati istoričar Tihomir Đorđević utvrdio, logičnim nizom događaja, da su Jevreji počeli da se naseljavaju na Balkan od najstarijih vremena, kada su ih Rimljani počeli raseljavati iz njihove pradomovine. Na Balkansko poluostrvo su došli Jevreji kao kolonisti i poslije razorenja Hrama 76. godine n. e.

i poslije konačne pobjede Rimljana nad jevrejskim pobunjenicima 135. godine n. c. i zabrane cara Hadrijana da se ne smiju ni približiti svojoj domovini Palestini. Arheološki nalazi u Solinu (stara Salona), Sarajevu i Mogorjelu kod Čapljine iz skoro istog perioda (II–IV vijek) govore rječito o tome da su Jevreji pod Rimljanima živjeli i radili kao ravnopravni građani, ali van svoje domovine Palestine, pa ih tako susrećemo i na Balkanskom poluostrvu.

Dr Lavoslav Šik, naš najbolji poznavalac historije Jevreja jugoslovenskih zemalja, navodi u svojoj studiji "Židovi u slovenskim zemljama nekad i sad" (*Nova Evropa*, knj. V, sv. 9 i 10, od 21. VII 1922) da je u Logavinoj ulici u Sarajevu pronađen "kamen" iz II vijeka, na kojem stoji uklesano "Jehova Adonaj" ("u ime Boga", na hebrejskom jeziku). Dr Šik nije dao nikakve bliže podatke o ovom kamenu: ko ga je pronašao, kada, kakav je i gdje je isti pohranjen i da li je fotografiran. Ovako površni i nepotpuni podaci zadaju često mnogo posla i truda. Zato nam je bilo otežano provjeravanje pravog identiteta toga kamena, što je podrazumijevalo oslanjanje na druge izvore.

Pošto je ovaj predmet vrlo interesantan, smatramo da na njemu treba da se zadržimo malo dulje i da osvijetlimo sve što nam je dostupno o gnostičko–judaiističkim spomenicima.

Tragajući u literaturi, uspjeli smo pronaći opis kamena nadenog u Sarajevu, koji spominje dr Šik, u djelu E. Diella *Inscriptiones latinae christianae veteres*, u kojem je opisan kamen (*abraxas gema*) od ahata, s lica sa čovječijim trupom, glavom pijetla i raširenim nogama, a na drugoj strani s natpisom kako slijedi u originalnom tekstu:

In parte antica ... $\text{I} \alpha \omega$... $\text{A} \beta \rho \alpha \sigma \alpha \varsigma$
 in anersa: ... $\alpha \beta \rho \alpha / \sigma \alpha \varsigma$ / $\text{A} \iota \eta \omega \epsilon$ / $\text{A} \delta \omega \gamma \epsilon$

(Sl. III. 14339 in achate ornata rep. prope Sarajevo, ubi exstat effing itur anaglypho Abraxus cum capite gallinaceo et pedibus anguinis dextra cuticam tenens.)

a) Prof. Branimir Gabričević, u svom članku "Jevrejska općina u antičkoj Saloni (*Jevrejski almanah* 1959–1960), u fusnoti 7 b, citira rad don Frane Bulića "Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu", i u fusnoti 8 b navodi dragi kamen (ahat) s natpisom:

$\text{I} \alpha \omega$ $\text{A} \iota \eta \omega \epsilon$ $\text{A} \delta \omega \gamma \epsilon$

naden negdje u Bosni (dakle, ne u Sarajevu!), a čuvan u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (CIL 14339).

Iz posmatranja opisa i natpisa kod E. Diella i F. Bulića, nametnula se potreba za daljnjim traganjem.

Zahvaljujući upozorenju dr Đ. Bastlera, višeg kustosa Zemaljskog muzeja, pronašli smo u *Glasniku zemaljskog muzeja* u Sarajevu za god. 1893, na str. 55–552, prikaz jedne *abraxas gema*, koji je dao kustos dr Ćira Truhelke. U opisu se tvrdi da je ista pronađena na jednoj oranici u okolini Prijedora. Ovalnog je oblika, 29 i 25 mm u promjeru, od sivog ahata sa mrkim i žutim prugama, s obje strane izvajana.

Abraksas lik na njoj sastoji se od trupa sa zmijolikim nogama. Na trupu je dvostruka pasja glava (za razliku od Diellovog opisa game sa glavom pijetla), okićena perjanicom, a na trupu su dodana dva para ruku. Na naličju game je ovaj natpis:

...IAΩ...CABAWEICTAHA...ABPAÇAZ....

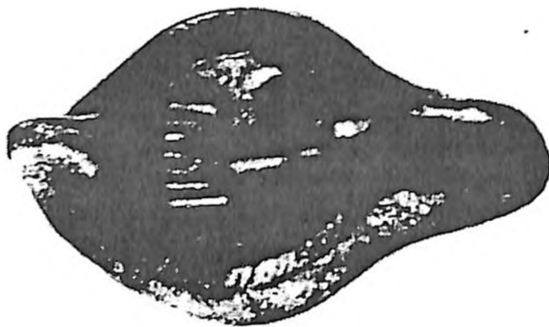
Prva riječ IAΩ označuje egipćanskog boga, a možda je identično sa "Jehovah". Prema tome ovaj natpis možemo i ovako čitati:

I A O S A B A O T I S R A E L A B R A S A X

Takve abraxas-geme održale su se do kasnog srednjeg vijeka, a naročito su ih slavili mističari i alhemičari kao čudotvorne amajlije.

Prikaz abraxas game dr Ćire Truhelke, detalj ilustracije iz Glasnika zemaljskog muzeja u Sarajevu 1893, 55-552

Zemljana svjetiljka iz IV st.n.e, pronađena u Nagorjelu kod Čapljine, sa menorom na gornjoj strani, Antička zbirka Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Iz navedenog možemo sa sigurnošću utvrditi:

1) da je riječ o dvije slične, ali različite game (glava pijetla na jednoj, a dvije glave psa na drugoj), da su pohranjene u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ali privremeno nisu pristupačne za uvid, iz tehničkih razloga.

2) Da nije pouzdano i ubjedljivo da su ove dvije abraxas-geme donijeli upravo Jevreji u ove krajeve. Možda su to bili gnostici, koji su kao je-retici prakticirali neku mješavinu egi-patsko-judaističko-helenističke kul-

ture. No ne bi se mogla isključiti vjerovatnost da je među tim jereticima moglo biti i Jevreja.

Ako bi se i osporavalo jevrejsko porijeklo abraxas-geme, s obzirom da su je upotrebljavale i neke jeretičke kršćanske sekte, imamo jedan mnogo ubjedljiviji dokaz da su Jevreji bili prisutni u Bosni i Hercegovini. Još prije desetak godina upozorili su me moji prijatelji Julijana Šušnik, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, i dr Đura Bastler, viši kustos istog muzeja, da se u depou arheoloških predmeta (neizloženih) nalazi zemljana kulturna svjetiljka sa utisnutom menorom, pronađena u rimskom kasteletu Mogorjelu kod Čapljine u Hercegovini. Svjetiljka je datirana u IV vijek, kao što i objekat i svi arheološki nalazi potječu iz IV vijeka.

Veljko Paškvalin, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u svojoj monografiji *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, opisao je gore pomenutu svjetiljku kao jedini kulturni predmet monoteizma u našim krajevima. Ta svjetiljka predstavlja važan nalaz za izučavanje jevrejskog monoteizma u našim krajevima.

Da li je bilo Jevreja u Bosni za vrijeme bosanske državne samostalnosti i narodne dinastije, ne raspolažemo za sada nikakvim pouzdanim dokazima. Ali, pošto ih je bilo u isto vrijeme u Bugarskoj, Srbiji i Hrvatskoj, nije isključena mogućnost da su živjeli i u Bosni, ako ne u većim kolonijama, a ono bar sporadično. To ćemo pokušati da dokažemo obilaznim putem – dedukcijom.

I pored teških životnih uslova i progona za vrijeme jačanja moći kršćanske crkve, rasla je i mržnja protiv Jevreja, jer nisu htjeli da prime kršćanstvo. Mnogi se sele na sjever, tako ih srećemo u Kölnu i na Volgi, gdje u državi Hazara uvode Mojsijevu vjeru. Naročito za vrijeme borbi protiv ikonopoklonstva, carevi, protivnici ikona, pojačavaju progone Jevreja, kako bi pokazali da borbu protiv ikona ne vode pod njihovim utjecajem. U drugoj polovini IX vijeka, oni propovijedaju jevrejstvo u Bugarskoj.

Španski Jevrejin Benjamin od Tudele (umro 1173) nalazio ih je svuda u južnom i istočnom primorju Balkanskog poluostrva. Godine 1294, i docnije, nalazimo ih u Bugarskoj, a bugarski car Jovan Aleksandar (1331–1365) bio je oženjen Jevrejkom. U ovo vrijeme ima o njima spomena i u Srbiji. Potvrđujući svoje priloge manastiru Treskavcu, car Dušan je dao ovom manastiru zemlje oko Prilepa, čije su međe na "dol jevrejski" i "rječište jevrejsko". Godine 1442. javljaju se jedan Đenovljanin i jedan Jevrejin kao zakupnici glamskog srebra.

Ako se prema navodima dr Šika, teze učenog šibenskog biskupa Antuna Josipa de Foschia, u knjizi *I nomi antichi e moderni della citta di Sebenico spiegati colla lingua ebraico-fenicia*, i ne mogu prema izvodima današnje nauke doslovno uzeti, jasno je da su Jevreji davno prije dolaska Hrvata i Srba u svoju novu domovinu, nastanjivali ove krajeve. Ti autohtoni Jevreji brzo su se privoljeli novim gospodarima države, i za vrijeme hrvatske narodne dinastije vidimo ih gdje igraju veliku ulogu na kraljevskom dvoru.

Kako bilježi arapski kroničar Almakari, primio je jednom Hasdaj ibn Šaprut, ministar na dvoru arapskog kalifa u Kordobi, poslanstvo kralja iz zemlje "Gebalim", u kojem su bila i dva Jevrejina. Taj kralj iz zemlje Gebalim je bio hrvatski kralj Krešimir (prema engleskom prevodu Almakarijeva ljetopisa).

Kod nas su ove teme još dosta neobrađene i sva odgovarajuća arhivska građa neispitana čeka na vrsne poslenike.

Ako je, dakle, prema napred izloženim dokazima, bilo Jevreja u Bugarskoj, Srbiji i Hrvatskoj u starom i srednjem vijeku, prije Turaka, a dokazali smo da ih je bilo u starom vijeku i u Bosni i Hercegovini, logičan bi zaključak bio da bi Jevreja trebalo da bude u Bosni i u srednjem vijeku, za vrijeme bosanske države--kraljevine. Da je naša pretpostavka umjesna, dokaz je da je bosanska kraljevska dinastija bila u rodbinskim i tazbinskim vezama sa ugarskom dinastijom, a neko vrijeme Bosna je pripadala i kroz nasljedstvo pod ugarsku krunu. Istorijske podatke i pojedinosti o tome nećemo citirati, jer su općepoznati. Zna se da su Jevreji u to vrijeme u Ugarskoj igrali značajnu ulogu u kulturnom, privrednom i javnom političkom životu svoje zemlje, pa bi bilo logično da su bar Jevreji iz Ugarske dolazili u Bosnu po trgovačkim ili upravno--političkim poslovima. U sarajevskim arhivama za sada nismo našli nikakvih tragova o tome, a i informacije od jednog historičara iz Budimpešte su negativne. Značajno je da se spominju u turskim sudskim protokolima (sidžilima) u XVIII vijeku (Temišvarski sidžili, Sarajevski arhiv) trgovačke veze temišvarskih Jevreja sa Jevrejima iz Beograda. Značajno je pri tome napomenuti da temišvarski Jevreji nisu imali prezimena, nego oznaku po ocu. Dakle, nismo imali sreće ni sa ugarskim izvorima.

Međutim, izgleda da smo bili malo bolje sreće u Dubrovačkom arhivu. Prof. dr Desanka Kovačević sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu pronašla je jedan spisak građana rudarskog mjesta Srebrenica u Bosni, koji potječe iz XV vijeka. a pisan je bosanskom goticom. Između ostalih, spominje se *Rajko de Isak* – vjerovatno iz Dubrovnika, pošto je poznato da su Dubrovčani imali svoje trgovačke kolonije pri svim bosanskim rudnicima, gdje su otkupljivali rudarske i metaloprerađivačke proizvode, a prodavali tekstilnu i ostalu prekomorsku robu. Međutim, prema preporuci prof. Kovačevića, treba i ovaj podatak primiti sa izvjesnom rezervom, dok se ne izvrše još neka ispitivanja u vezi sa pomenutim spiskom. Poštujući preporuku prof. Kovačevića da taj podatak primimo sa rezervom, ipak smatram da se može uzeti i kao pouzdan, povlačeći analogiju sa jednim, doduše kasnijim, jevrejskim spomenikom iz XVII vijeka. Viši kustos dr Bastler upozorio me je na podatak o jednom jevrejskom nadgrobnom spomeniku s natpisom u starobosančici, koji je objavljen u časopisu *Novi prijatelj Bosne*, za hrvatsko čitateljstvo (uredio Božić fra Josip – Dobroslav – Potočanac, br. 2066 sv.II, 1890, Narodna biblioteka u Sarajevu).

Radi karakteristike i značaja samog nadgrobnog natpisa, dajem cijeli opis inekstenso, kako sam ga prepisao iz spomenutog časopisa:

"Str. a) Blizu Foče (Plehan) u kotaru Derventskom, nad selom Seočanica ima otvoreno groblje starobosansko. U pol njega sa sjeverne strane ima drvo lipa. Ovo je dugo 100 koraka, a široko 80. Od istoka na jednom spomen--stečku, jedan metar nad zemljom visoku i pol široku, imade spomenik pokojnih radnika. On doslovčice glasi: 'Asie grob Cej', to jest ovo je grob zboru radnika.

b) U istoj okolini, selu Velikom Prnjavoru, više kuće Ilije Jurića, zove se jedno otvoreno groblje 'Kaursko groblje'. Na jednom dobro ugladenom stečku ima slijedeći natpis u starobosančici:

OIDI LEŽI
TUNGELOSO TO--
ME IS MLE--
KCID ČIJUD

Ovaj se Tangeloso izgovara kao prezime Tangeloso, a Tome mu je ime. 'Čijud' od perzijskog džifud (čifut) – 'Jahudija' je oznaka vjere, a 'Mlekcid' znači Mletke, to jest mjesto odakle je u Bosnu došao. Sva je prilika da se spomenuti Izraelčanin bavio u Bosni trgovinom, i u Prnjavoru Velikom umro i bio pokopan.

Dok se u ovom groblju nalazi mnoštvo kršćanskih križeva bez ikakva natpisa, mogao je spomenuti Židov biti pokrštenik, pa mu je ostalo kao nadime 'Čijud'. Takvih je pokrštenih bilo i u Dubrovniku, te su ih zvali 'Žudio' od koljena do koljena."

Po tumačenju dr Đure Bastlera, vjerovatno je riječ o jednom Jevrejину iz Mletaka koji je u ove krajeve došao kao trgovac ili putujući ljekar, kakve i kasnije susrećemo sa talijanskim imenima (Lisoglio Salamon, Moro) u Bosni krajem XVII i u XVIII vijeku. Taj Tangeloso se vjerovatno razbolio u tom selu, a pred smrt, kad su mu ponudili zadnju pomast, onda je rekao da je Jevrejin, pa mu zato nisu stavili na grob krst nego stećak.

Posljednja primjedba autora u vezi sa dubrovačkim Jevrejima nije tačna, jer ime "Žudio" je španskog porijekla i piše se "Judio". Dokaz da se ne radi o prekrštenicima jeste da se i danas ulica u Dubrovniku, gdje se nalazi hram i gdje je bio "geto" koji su nastanjivali nepokršteni Jevreji, zove "Žudioska" ulica.

Kao prilog diskusiji da li je bilo Jevreja u Bosni prije dolaska Turaka, navešćemo interesantnu polemiku vođenu između akademika Hamdije Kreševljakovića i dr L. Šika (vid. Kušan, *Zdravstvene prilike starog Sarajeva*), gdje Kreševljaković tvrdi da Jevreja nije bilo prije njihova dolaska iz Španije, a L. Šik tvrdi da ih je bilo.

Da je pitanje prisutnosti Jevreja u Bosni prije dolaska Turaka izazivalo vrlo žive diskusije sa prilično ubjedljivim dokazima i pro i contra rečene teze, navešćemo samo dva primjera:

Dr Moric Levi, prof. Jorjo Tadić, prof. Vladimir Ćorović, Vladislav Škarić i Hamdija Kreševljaković su odlučno zastupali stanovište da su se Jevreji pojavili u Bosni i Hercegovini tek poslije dolaska Turaka, tj. poslije izгона iz Španije.

Dr Lavoslav Šik je naprotiv, mišljenja, na temelju napisa Vladimira Mažuranića, Šuflaja, Piskera i drugih da su se i Jevreji u jugoslovenske krajeve doselili sa Južnim Slovenima iz stepa Volge i Kavkaza. To potkrepljuje i tvrdnjom da i bosansko jevrejsko zdravstvo ima mnogo sličnosti sa zdravstvom poljskih i ruskih Jevreja. Osnova je vjerovatno u elementima talmudsko–medicinske literature.

Bilo kako bilo, to pitanje ostaje još otvoreno, ali ne treba da nas obeshrabri. Onaj jedan nalaz u Dubrovačkom arhivu može samo da bude indikator da će se daljnjim istraživanjem u tom i drugim arhivima pronaći i ubjedljiviji dokaz od onog jednog u spisku građana rudarskog mjesta Srebrenice.